

فلسفه و محیط زیست

مبانی فلسفی ملاصدرا و فرانسیس بیکن
در حوزه اخلاق زیست محیطی

دکتر محمد بیده‌ندی

دکتر علی کرباسی‌زاده

دکتر محسن شیراوند

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران، ۱۳۹۴

تسبیل فیضیه و فلسفه

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران، صندوق پستی ۶۴۱۹-۱۴۱۵۵، تلفن: ۳-۸۸۰۴۶۸۱، فکس: ۸۸۰۳۶۳۱۷

فلسفه و محیط زیست

بانی فلسفی ملاصدرا و فرانسیس بیکن در حوزه اخلاق زیست محیطی

ترجمان: محمد بیدهندی، علی کرباسی زاده، محسن شیراوند

مدیر انتشارات: ناصر زعفرانچی

ویراستار: علیرضا پلاسید

دفعه اول اجرای جلد: فرزانه صادقیان

شماره اول: عرفان بهار دوست

ناظر چاپ: مجید اسماعیلی زارع

چاپ اول: ۱۱۴۰

شمارگان: ۵۰ نسخه

چاپ و صحافی: الزمیر

حق چاپ برای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی محفوظ است.

سرشناسه: بیدهندی، محمد

عنوان و نام پدیدآور: فلسفه و محیط زیست: مبانی فلسفی ملاصدرا و فرانسیس بیکن در حوزه

اخلاق زیست محیطی

مشخصات نشر: تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۴.

مشخصات ظاهری: ل، ۱۵۴ ص.

شابک: 978-964-426-819-9

وضعیت فهرست نویسی: فیاپی مختصر

یادداشت: فهرست نویسی کامل این اثر در نشانی: <http://opac.nlai.ir> قابل دسترسی است

یادداشت: کتابنامه

شناسه افزوده: کرباسی زاده، علی، ۱۳۴۶ -

شناسه افزوده: شیراوند، محسن، ۱۳۵۸ -

شماره کتابشناسی ملی: ۳۸۵۷۷۴۶

گرامی داشت پنجاهمین سالگرد تأسیس پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

سال ۱۳۹۴ پنجاهمین سال تأسیس پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، بزرگ‌ترین نهاد پژوهشی کشور در حوزه علوم انسانی، است.

نخستین واحد تشکیل‌دهنده آن، بنیاد فرهنگ و هنر ایران، با هدف «خدمت به فرهنگ و سعی در حفظ و ترویج میراث معنوی ایران و کوشش در راه تهذیب و تکمیل و ترویج زبان فارسی و شناساندن فرهنگ ایران به ملت‌های دیگر»، در سال ۱۳۴۴ آغاز به کار کرد و پس از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی با پیوستن نهادهای پژوهشی دیگر مانند انجمن حکمت و فلسفه ایران، بنیاد شاهنامه فردوسی، بنیاد فرهنگ و هنر ایران، پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران، پژوهشگاه علوم انسانی، فرهنگستان ادب و هنر ایران، فرهنگستان زبان ایران، فرهنگستان علوم ایران، مرکز اسناد فرهنگی آسیا، مرکز ایرانی تحقیقات خارجی، و مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها در قالب یک پژوهشگاه جامع به فعالیت‌های خود ادامه داد که خدمات علمی و پژوهشی آن در حوزه‌های گوناگون علوم انسانی در نزد اهالی علم و دانشگاهیان شناخته شده است.

ثمرات نیم‌قرن بالندگی این درخت تنومند، که به است برجسته‌ترین استادان علوم انسانی کشور به بار نشسته است، صدها طرح پژوهشی اثرگذار و ده‌ها کتاب و صدها دانش‌آموخته فرهیخته است. این دستاوردها فخری است برای نهاد دانش در سرزمینی که همواره در تاریخ به فرهنگ و شکوفایی تمدنی شه‌ه است.

۶۶	 رانسانا فلسفه
۶۶	 رانسانا رانسانا رانسانا
۶۵	 رانسانا رانسانا
۵۵	 تسین لیچده و رانسانا رانسانا
۶۵	 رانسانا رانسانا رانسانا
۸۵	 تسین لیچده و رانسانا
۸۵	 رانسانا رانسانا
۶۶	 رانسانا رانسانا
۶۶	 رانسانا رانسانا رانسانا

فهرست مطالب

ز	 مقدمه
۱	 فصل اول: بررسی اخلاق کانون‌های اخلاق زیست محیطی
۵	 - تعریف و اهمیت محیط زیست
۷	 - ضرورت اخلاق زیست محیطی
۹	 - تعریف و قلمرو اخلاق زیست محیطی
۱۰	 - جهت‌گیری ارزشی در اخلاق زیست محیطی
۱۱	 - ارزش ذاتی و ارزش ابزاری
۱۲	 - بحث و تحلیل
۱۶	 - نظریه اخلاق زمین
۱۷	 - رویکرد سطحی‌نگری و عمیق‌نگری
۱۸	 - ارتباط فلسفه و اخلاق زیست محیطی
۲۳	 فصل دوم: تبیین و تحلیل مسئله انسان
۲۳	 - حقیقت، مقام و رتبه انسان در هستی
۲۹	 - نقش و جایگاه انسان در هستی
۳۰	 - انسان، نسخه‌ای از جهان کبیر
۳۲	 - انسان، نسخه‌ای از خدا
۳۵	 - انسان، موجودی آسمانی یا زمینی؟

۳۹	- فلسفه انسانی
۴۲	- مولفه‌های انسان محوری
۵۲	- بررسی و تبیین
۵۵	فصل سوم: تبیین و تحلیل مسئله طبیعت
۵۷	- جایگاه طبیعت و محیط زیست در قرآن
۵۸	- جایگاه و ارزش طبیعت
۶۰	- احوالات وجود
۶۲	- حرکت جوهری
۶۴	- ماهیت طبیعت؛ مادی یا قدسی؟
۷۰	- حشر طبیعت در حکمت متعالیه
۷۱	- ارتباط طبیعت و خدا
۸۲	- ویژگی‌های انقلاب علمی
۸۵	- طبقه‌بندی فلسفه
۸۶	- فلسفه الهی
۸۸	- فلسفه طبیعی
۹۲	- الهیات مقدس و الهیات طبیعی
۹۷	فصل چهارم: تبیین و تحلیل رابطه انسان با طبیعت
۹۹	- انسان و طبیعت؛ رابطه‌ای تداخلی یا تعاملی
۱۰۱	- نحوه نگرش انسان به طبیعت
۱۰۹	- نقد و بررسی ابزار شناخت
۱۲۰	- ارتباط انسان و جهان در حکمت متعالیه
۱۲۲	- روش‌شناسی در حکمت متعالیه
۱۲۸	- علل بحران‌های زیست محیطی و راه حل نهایی آنها
۱۴۱	- نتیجه‌گیری
۱۴۹	- کتابنامه

مقدمه

بی‌شک، یکی از اساسی‌ترین مشکلات بشر معاصر بحران‌های زیست محیطی است. امروزه اهمیت محیط زیست صرفاً به دوستداران آن محدود نیست، بلکه همگان بر اهمیت و نقش حیاتی که طبیعت در زندگی بشر دارد واقف‌اند. متأسفانه بشر چنان با دست خویش بر پیکره طبیعت آسیب وارد می‌سازد که بحرانی فراگیر و کاملاً جدی گریبان‌گیر آن شده است. تخریب لایه ازن، جنگل‌زدایی، آلودگی آب‌ها، ویران کردن جنگل‌ها، فرسایش خاک، پیش‌روی کویر و کاهش زمین‌های کشاورزی، آلودگی هوا، آلودگی جانوری، بهره‌برداری بی‌رویه از منابع معدنی، انقراض گونه‌های گیاهی و جانوری، آلودگی هوا، آب و خاک از شناخته‌شده‌ترین آسیب‌های زیست محیطی به شمار می‌رود. در واقع، بشر سرمست از پیشرفت‌های شگرف صنعتی، که یگانه آرزوی خود را ایجاد رفته این جهانی از منابع خدادادی طبیعت قرار داده، با مشاهده تغییرات و در نهایت تخریب آن زیست‌های طبیعت در پی چاره‌جویی افتاده است. از این رو، هر چند با تاخیر بسیار طولانی، با توجه به خدشه‌ای نوین از علم تحت عنوان «اخلاق زیست محیطی» پی‌ریزی گردید. اخلاق زیست محیطی به عنوان یکی از شاخه‌های اخلاق کاربردی به مسائلی می‌پردازد که در پرتو رابطه انسان و محیط زیست مطرح می‌شود. در واقع، این حوزه نوین علمی از امتزاج و فعالیت بین رشته‌هایی نظیر فلسفه، الهیات، علوم زیست محیطی و علوم بیولوژیکی وارد پژوهشگاه‌ها و انستیتوهای علمی جهان شده است.

دامنه فعالیت این حوزه به بررسی رابطه اخلاقی بین نوع بشر با طبیعت پیرامونی خود ناظر است، و اگر چه بسیاری از فلاسفه و اندیشمندان در طول تاریخ به صورت پراکنده به

این موضوع اشاره داشته‌اند، تدوین و تفکیک آن از دیگر علوم ذیل عنوان یک رشته علمی در ۱۹۷۰ در جهان آغاز شد. بی‌شک پیدایش این مقوله را می‌بایست معطوف به آگاهی بشر از تأثیرات مخرب فن‌آوری و صنعت منهای اخلاق در حوزه محیط زیست به شمار آورد. با این احتساب، در دو سه دهه اخیر انسان آزمون دستپاچگی تمام برای التیام کالبد رنجور و زخمی طبیعت به فراست افتاده که اگر هر چه سریع‌تر اقدامی عاجل در این زمینه صورت نگیرد، طبیعت و به تبع آن محیط زیست نابود خواهد شد. در این زمینه هم تلاش‌هایی در قالب اندیشه‌های اخلاقی بروز یافته که می‌توان به برخی از آن‌ها اشاره کرد: انسان‌مداری، حیوان‌مداری، حیات (زیست)‌مداری، بوم‌مداری و کل‌محوری. هر چند عمده هدف این نظریات کمک به صیانت محیط زیست است، با پردازش و تدقیق در این نظریات به خوبی مشخص می‌شود برخی از این نظریات زیست محیطی نه در راستای صیانت از محیط زیست، که منافع انسان را لحاظ می‌کند.

نکته دیگر این که، هر چند تصور بحران‌های زیست محیطی به صورت زیستی نمایان می‌شود، بی‌شک از ریشه‌های معرفتی بی‌پره نیستند. به عبارت دیگر، ارائه هر گونه تبیین و راه حل برای خروج از این بحران‌ها منوط و وابسته به علل معرفت‌شناختی آن، راه حلی عقیم و حداکثر کوتاه‌مدت خواهد بود. بنابراین، ایجاد بنگاه‌هایی تحت عناوین خاص همچون صیانت از حقوق حیوانات و محیط زیست و نیز ایجاد سمینارها و صدور قطعنامه‌های آتشین هر چند به جای خود حائز اهمیت‌اند، عدم ریشه‌یابی عمیق فلسفی این موضوع و نادیده گرفتن اندیشه‌های بشری به عنوان بذره‌های اصلی این بحران‌ها خسارتی جبران‌ناپذیر به شمار می‌آید.

در این پژوهش تحت عنوان «فلسفه و محیط زیست»، سعی می‌شود برای نخستین بار در کشور به ارتباط مبانی و اندیشه‌های فلسفی با محیط زیست ذیل یک کتاب مستقل توجه گردد.^۱ بنابراین باید به این نکته مهم توجه کرد که آن‌چه سیر پژوهش ما را تعیین

۱. خوشبختانه در سال‌های اخیر دو کتاب ارزشمند تحت عنوان مبانی و رهیافت‌های اخلاق زیست محیطی، اثر احمد عابدی سروستانی و همکاران و کتاب اخلاق زیست محیطی، اثر دکتر محقق داماد چاپ شده است، لکن این آثار به سهم فلسفه و ارتباط آن با محیط زیست نپرداخته‌اند.

می‌کند نه پرداختن به نظریات اخلاق زیست محیطی، که پرداختن به مباحث وجودشناسی^۱ و معرفت‌شناختی^۲ خواهد بود. توضیح آن که، هر چند رویکرد اخلاق زیست محیطی نیز رویکردی فلسفی تلقی می‌شود، واقعیت این است که در این علم بر مبانی وجودشناختی و معرفت‌شناختی به عنوان علل معرفتی بحران‌های زیست محیطی توجه نمی‌شود، بلکه بیشتر در صدد ارائه تحلیلی اجتماعی- فرهنگی از مسائل مربوطه است. به باور ما، چون هستی یک پیکر واحد به شمار می‌آید، هر گونه راه حل برای رفع آلام درون بخشی از آن، قبل از هر چیز دیگر نیازمند توجه به این حقیقت است. ماحصل چنین تحلیلی از هستی خودبه‌خود اخلاقی متناسب با آن را نیز ارائه خواهد داد. کوتاه سخن این که، تمرکز پژوهش حاضر نه بررسی نظریات اخلاق زیست محیطی، که بر مبانی عمیق فلسفی آن تکیه دارد.^۳ در این اثر، توجه به سهم مبانی فلسفی در زایش بحران‌های زیست محیطی، عمده راه حل این بحران‌ها را نیز در توجه دادن بشر به اندیشه‌های ناب فلسفی (دارای ریشه دینی) معطوف می‌دارد. امری که با معرفی دو چهره اصلی جریان‌های فلسفی «انسان‌مدار»^۴ و «خدامدار»^۵ یعنی فرانسیس بیکن و ملاصدرا^۶ی شیرازی محقق شده است. تطبیق آراء و مبانی فلسفی این فیلسوف قرن شانزدهمی هم سهم تفلسف را در پدیده‌های نوظهوری همچون بحران‌های زیست محیطی نشان می‌دهد، و هم خودبه‌خود دو جریان فکری - فرهنگی غربی و اسلامی را می‌سنجد؛ دو فیلسوفی که در دو محیط جغرافیایی متفاوت به سر می‌برده‌اند و هر کدام پرچم‌دار هویت فلسفی کاملاً متفاوت هستند. فرانسیس بیکن هم خود و هم تفکری که از راه‌ری می‌کند، نمایانگر هویت حقیقی جریان انسان‌گرایی است که تاریخ علم از آن تحت عنوان «اصالت انسان» (اومانیزم) یاد می‌کند. به باور ما، آراء و اندیشه‌های این فیلسوف تاثیربران نوازی، با

1. Ontological approach

2. Epistemological approach

۳. البته برای ورود به بحث، لازم است ابتدا مهم‌ترین کانون‌های اخلاق زیست محیطی را بررسی کنیم تا قدری جهت‌گیری‌ها روشن‌تر شود، کاری که فصل نخست این اثر را به خود اختصاص می‌دهد.

4. Humanism

5. Theocentrism

جذابیتی که ذاتی اوست، نه تنها در دوره خود که تا به امروز بر بسیاری از اندیشمندان، نخبگان و حتی صاحبان بنگاه‌های فعال در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تأثیری به‌سزا داشته است. به زعم نگارندگان، تفکر انسان‌گرایی بیش از پانصد سال است با تحلیل نادرستی از هستی جهت و هدف غائی علم و نیز مسیر واقعی عالم، به‌ویژه عالم حوزه علوم تجربی راه به خطا برده است؛ که زایش مصائب جهانی، همچون بحران‌های زیست محیطی و بسیاری دیگر از مصائب انسان عصر پسامدرنیسم،^۱ از محصولات این بنای شوم و خانمان‌سوز به شمار می‌آید. به عبارت دیگر، «تحلیل نادرست از هستی در دو حوزه انسان و طبیعت»^۲ و نیز دگرپرسی هدف و جهت علم» به عنوان علل اصلی زایش بحران‌های زیست محیطی با پرچم‌داری فرانسویس بیکن در این گزارش در نظر گرفته می‌شود.

از طرف دیگر، صدرالدین محمد شیرازی ملقب به ملاصدرا راهبر جریانی فلسفی با درونمایه‌ای دینی است که نه تنها آراء اندیشه‌های او حداقل پانصد سال اندیشمندان بخش اعظمی از جهان اسلام را به خود مشغول داشته، بلکه مبانی فکری او که هم اکنون تحت عنوان «حکمت متعالیه» از آن یاد می‌شود مایه شکری اندیشمندان این دیار شده است. در واقع، اندیشه‌های این فیلسوف مسلمان گوی سبقت را از معلم ثانی و مؤسس فلسفه اسلامی، یعنی فارابی و همچنین بزرگ‌ترین نماینده فلسفه اسلامی جهان اسلام، یعنی شیخ الرئیس ابوعلی سینا ربوده است. فارغ از چرایی تفصیلی این موضوعات، آنچه این پژوهش به دنبالش است، این است که نظام فلسفی حکمت متعالیه با داشتن اندیشه‌های ناب فلسفی، که خود

۱. هر چند اعتقاد داریم بسیاری از بحران‌های زیست محیطی - که به حق بحرانی اخلاقی و انسانی به شمار می‌آیند - محصول تفکر مدرنیسم است، چون اندیشمندان دوران پست مدرن غالباً اسیر همین تفکر غالب‌اند، نسبت دادن این تفکر به هر دو دوره صحیح است. در این جا پا را فراتر می‌گذاریم و گناه اندیشمندان عصر پسامدرن را مضاعف می‌دانیم؛ چرا که اگر آموزه‌های انسان‌گرایانی همچون فرانسویس بیکن را باعث ایجاد این مصائب تلقی کنیم، ظهور و بروز این مصائب در دهه‌های اخیر و تأکید دوباره اندیشمندان بر همین آموزه‌ها خود به مراتب گناهی نابخشودنی‌تر به شمار می‌آید.

۲. همچنان که ذکر گردید، و البته به تفصیل در فصول کتاب بدان پرداخته خواهد شد، علم نوین اخلاق زیست محیطی نیز بر همین دو رکن انسان و طبیعت بنیان گذاشته شده است.

ریشه در منابع مترقی دین اسلام دارد، یکی از بهترین نظامات فلسفی است که می‌تواند طبیعت و محیط زیست را تبیین کند و برای حل بحران‌های زیست محیطی چاره‌ای بیاندیشد. در واقع، فارغ از تعصب‌های بی‌دلیل، درونمایه حکمت متعالیه دارای قواعد فلسفی‌ای همچون «اصالت وجود»، «حرکت جوهری» و نیز «وحدت وجود» است که با آگاهی درست از مسائل مستحدثه نوین جهانی و نیز تحلیلی به روز از این قواعد فلسفی، امکان معرفی فلسفه بومی اسلامی-ایرانی در عرصه‌های جهانی بیش از پیش فراهم خواهد شد.

ذکر این نکته نیز مفید است که پژوهش حاضر بر اساس امری است مسئله-محور؛ از این رو، سنو^۱ مقدور سعی بر پرهیز از انتخاب تیتراهایی می‌شود که نشان از موضوع-محوری است. ساختار اصلی سه فصل اول این پژوهش برگرفته از درونمایه موجود در اخلاق زیست محیطی است. به عبارت دیگر، چنان که گفته شد، هر چند این پژوهش به هیچ قصد ندارد به اخلاق زیست محیطی بپردازد، اصول موضوعه مورد تأکید این علم، یعنی انسان، طبیعت و رابطه بین این دو سرفصل همه پژوهش‌های فلسفی مربوط به محیط زیست را رقم می‌زند. یعنی، آنچه مقدمات ورود به هر پژوهش زیست محیطی را فراهم بیاورد مورد توجه اخلاق زیست محیطی است. با عنایت به این، موضوع اصول چهارگانه این پژوهش تنظیم شده است. البته، همان گونه که در متن کتاب نیز یادآوری می‌شود، نحوه تنظیم فصول و پیشرفت مطالب هم‌آهنگی خاصی با روند مطالب در سفرهای چهارگانه ملاصدرا دارد؛^۲ فصل نخست

۱. این موضوع به هیچ وجه نمادین نیست، چه، اگر نیک توجه کرد «حکم» پس از طی سفرهای سه‌گانه نخست، مهم‌ترین وظیفه را در سفر چهارم بازگشت به مان مخلوقات خداوند (طبیعت و شعاع پیرامونی آن) و سوق دادن مخلوقات با در سر داشتن دو رکن اساسی جهان‌داری و جهان‌آرایی می‌داند. فارغ از این که مهم‌ترین نکته در اخلاق زیست محیطی نیز تأکید بر ارتباط انسان و طبیعت است (امری که در اسفار اربعه به شکل مفصل‌تری مشاهده می‌شود). مفید فایده است که در همین جا گفته شود یکی از تفاوت‌ها، و بهتر است گفته شود، امتیازات حکمت متعالیه با دیگر نظریات اخلاق زیست محیطی - که ذکر آنها در فصول کتاب کنونی آمده - تأکید بر جهان‌آرایی در کنار جهان‌داری است. به عبارت دیگر، اگر مهم‌ترین نکته موجود در نظریات اخلاق زیست محیطی تأکید بر جهان‌داری باشد، تأکید بر جهان‌آرایی خصیصه منحصر به فرد حکمت متعالیه است. برای اطلاعات بیشتر، نک:

این پژوهش به تعریف و ضرورت اخلاق زیست محیطی و نیز اصلی‌ترین کانون‌های نظریات زیست محیطی اختصاص دارد؛ در فصل دوم به ابعاد مسئله انسان، نقش و جایگاه او در هستی از منظر ملاصدرا و فرانسویس بیکن پرداخته می‌شود؛ فصل سوم به مسئله طبیعت و جایگاه آن در تفکر فرانسویس بیکن و ملاصدرا اختصاص دارد؛ در فصل چهارم نیز، چون موضوع اخلاق زیست محیطی اختصاص به ارتباط انسان و طبیعت دارد، به این موضوع پرداخته خواهد شد.

در پایان، اشاره می‌کنیم که این پژوهش محصول رساله دکتری آقای محسن شیراوند، فارغ‌التحصیل انستیتوی فلسفه دانشگاه فدرال کازان کشور روسیه است، که تلاشی چهار ساله برای تنظیم آن صرف شده است. در این جا، شایسته است از زحمات اساتید محترم انستیتوی مذکور که در تدوین این اثر موثر بوده‌اند، به ویژه استاد راهنمای این اثر، خانم رزیدا نیگوماتولینا دانشیار فلسفه، تقدیر و تشکر کنیم. لازم به ذکر است که از این اثر تا به حال هشت مقاله علمی-پژوهشی در مجلات داخلی و چندین مقاله دیگر در مجلات معتبر خارجی و کنفرانس‌های بین‌المللی ارائه به چاپ رسیده است. هر چند تلاش‌های زیادی در رفع کاستی‌های این اثر صورت گرفته است، از صاحب نظران محترم دعوت به عمل می‌آید که نویسندگان را از آراء و نظرات خیرین بهره‌مند سازند.

Email: m.shiravan123@gmail.com

والسلام

مقاله نگارنده، «تحلیل اخلاق زیست محیطی (بر اساس پارادایم معرفتی اسفار اربعه ملاصدرا)» در ش ۱۳ مجله علمی-پژوهشی اخلاق زیستی

<http://www.ijbioethics.ir/fa/Default>